

هم‌اندیشی مجازی

میرزا آقا تبریزی

پیشگام ادبیات نمایشی در ایران

داود احمدی بلوطکی

هم‌اندیشی «میرزا آقا تبریزی؛ پیشگام ادبیات نمایشی در ایران» در روزهای دوشنبه و سه‌شنبه، ۴ و ۵ اسفند ۱۳۹۹، به صورت برخط (آنلاین)، از طریق لینکی که دبیرخانه این همایش برای مخاطبان در نظر گرفته بود، برگزار شد. خلاصه‌ای از مقالات هم‌اندیشی مجازی «میرزا آقا تبریزی؛ پیشگام ادبیات نمایشی در ایران» که به دلیل ضرورت رعایت شیوه‌نامه‌های بهداشتی در دوران کرونا، بی حضور مخاطبان برگزار شد، در ادامه آورده شده است.

علی منتظری، رئیس گروه تخصصی نمایش و ادبیات نمایشی فرهنگستان هنر، به عنوان سخنران افتتاحیه، درباره ضرورت توجه به پژوهش در حوزه هنرهای نمایشی و به ویژه ادبیات نمایشی سخن گفت و بر توجه جدی به روش تحقیق در پژوهش‌های عرصه نمایش در ایران تأکید کرد.

منتظری همچنین در سخنان خود توجه به شخصیت‌های فرهنگی و ادبی، از جمله میرزا آقا را که در شکل‌گیری تئاتر در ایران نقش داشته‌اند، مهم ارزیابی کرد.

همچنین در روز نخست این هم‌اندیشی، میزگردی با عنوان «اهمیت و جایگاه میرزا آقا تبریزی در نمایش‌نامه‌نویسی ایران» با حضور حسین محمدزاده صدیق و محمدحسین ناصربخت تشکیل شد. در ابتدای این میزگرد محمدحسین ناصربخت، عضو هیئت علمی دانشگاه هنر، درباره ویژگی‌های نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی سخن گفت و در ادامه نیز حسین محمدزاده صدیق به واکاوی شخصیت فرهنگی میرزا آقا تبریزی و نمایش‌نامه‌های وی پرداخت.

بخش دوم هم‌اندیشی در روز نخست به ارائه مقالات برگزیده اختصاص داشت که در این بخش، ابتدا حمید مرادویسی مقاله «مطالعه روابط هومولوژیک میدان تولید درام ایران پیش از انقلاب مشروطه و نقش میرزا آقا تبریزی در شکل‌گیری و صورت‌بندی این میدان» را ارائه کرد. او در این مقاله با اتکا به نظریه ساختارگرایی تکوینی پیربوردیو^۱، فهمی منطقی و مستدل از شکل‌گیری و ساختار میدان تولید ادبی / درام ایران در آن زمان به دست داد.

مقاله «مطالعه‌ای درون‌متنی بر مسئله تعلیق زمان و مکان در نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی با رویکرد «تقلیل پدیدارشناسانه» به قلم محمد اوحدی حائری، دومین مقاله‌ای بود که در این بخش ارائه شد. اوحدی حائری درباره عدم رعایت وحدت زمان و مکان در آثار میرزا آقا و اینکه چگونه این مسئله اجرای توضیح صحنه‌های او را با مشکل مواجه می‌سازد، سخن گفت و همچنین بیان کرد که با خوانش پدیدارشناسانه می‌توان فهمی نوین از منطق نگارشی متن میرزا آقا دریافت کرد. او مطالب خود را این‌گونه عرضه کرد: از نقدهای مهمی که معمولاً بر آثار میرزا آقا تبریزی وارد می‌شود، مسئله عدم رعایت وحدت زمان و مکان است که اجرای توضیح صحنه‌های او را با مشکل مواجه می‌سازد. اما با خوانشی پدیدارشناسانه می‌توان فهمی نوین از این ترفند میرزا آقا و منطق نگارشی متن دریافت کرد.

او در ادامه به اهمیت جایگاه نظریه‌های هوسرل^۲ اشاره کرد و نقد پدیدارشناسانه از دریچه «پدیدارشناسی به مثابه روش» را این چنین بررسی کرد: «پدیدارشناسی به مثابه روش» از جمله مفاهیمی است که در نظر هوسرل، جلو برخورد شخصی را می‌گیرد و عملیات

1. Pierre Bourdieu
2. Edmund Husserl

دقیق پدیدارشناسانه را اجرا می‌کند و تقلیل پدیدارشناسانه است و از عملیات‌های مهم که ذیل آن انجام می‌پذیرد، تعلیق عنصر زمان و مکان است که موجب می‌شود مواجهه ما ناب و بدون پیش‌داشت‌های ذهنی باشد.

به این ترتیب، پدیدارشناس، مانند کودکی نوباوه، با حداقلی‌ترین داده‌ها به تحلیل فضای پیرامون خود دست می‌زند. گویی در رابطه‌ای پایاپای هرآنچه را که او برای بررسی انتخاب می‌کند، یعنی خود موضوعی که بررسی می‌شود نیز، بررسی‌کننده را برمی‌گزیند؛ و این روند دوطرفه التفات است و فهم آن با داخل پرانتز قرار دادن پیش‌داشت‌های ذهنی، همچون زمان و مکان، محقق می‌شود.

او سخنانش را این‌گونه جمع‌بندی کرد: با بررسی موردی نمایش‌نامه «اشرف‌خان، حاکم عربستان» با استفاده از تقلیل پدیدارشناسانه، مدخلی برای نگاهی پدیدارشناسانه به نخستین متون ادبیات نمایشی ایران می‌یابیم. با کنار گذاشتن ارجاعات فرامتنی، نوعی از جوهره متن پدیدار می‌شود که منطق تحلیل متن را به ما نشان خواهد داد؛ منطقی که روشی متفاوت با بوطیقا در پیش گرفته و در آن، عدم رعایت وحدت زمان و مکان غنیمتی برای هضم امکانات نوین اجرایی و فهم مفاهیمی همچون «سیر تکامل سقوطی» در تحلیل شخصیت اشرف‌خان خواهد بود.

در ادامه میترا علوی طلب به ارائه مقاله خود با عنوان «سویه‌های هراس در آثار میرزا آقا تبریزی: تحلیلی گفتمانی» پرداخت. علوی طلب در سخنانش درباره دوره تکوین تئاتر ایران و هم‌زمان بودن این دوره با دگرگونی‌های اجتماعی و تغییرات بنیادین در ساختار سیاسی سخن گفت و ادبیات نمایشی را که در این دوران و هم‌زمان با این تحولات شکل می‌گیرد، بازتاب‌دهنده این بیم و امیدها دانست.

او ادامه داد: میرزا آقا تبریزی که از آغازگران جریان روشنفکری در ایران و از طلعه‌داران و گسترش‌دهندگان اصلی اندیشه تئاتر جدید در ایران نیز به‌شمار می‌رود، به‌عنوان اولین نمایش‌نامه‌نویس فارسی‌زبان، نه تنها به گسترش و تبیین مفاهیمی چون آزادی، قانون، عدالت یا مساوات، حکومت مشروطه، پارلمان، تجدد و همانند آنها می‌پردازد، بلکه سهم و میزان تأثیر او در بازنمود وقایع اجتماعی در سپهر گفتمانی دوران انکارناشدنی است.

این پژوهشگر میرزا آقا تبریزی را از نویسندگان دوران تکوین تئاتر در ایران دانست و گفت: این دوران (دوران تکوین تئاتر در ایران) با دگرگونی‌های شگرف اما هراس‌آور اجتماعی و تغییرات بنیادین ساختارهای سیاسی و کشمکش هراسناک بین امرکهنه و امرنو توأم است؛ از این رو ادبیات نمایشی نیز که در این دوران و هم‌زمان با این تحولات شکل می‌گیرد، بازتاب‌دهنده این بیم و هراس هاست.

علوی طلب تحلیل گفتمان انتقادی و روش نورمن فرکلانف^۳ را به‌عنوان روشی برای مطالعه‌اش معرفی کرد و افزود: این روش مناسبی بود تا در لایه‌های پنهان متن‌های میرزا آقا تبریزی، هراس‌ها و بیم‌های ذهن و جان انسان ایرانی را در این برهه از تاریخ بررسی کنیم.

او این‌گونه به جمع‌بندی رسید: از دیدگاه جامعه‌شناسی، به‌ویژه در دورانی که جوامع دچار تغییرات بنیادین می‌شوند و اصطکاک میان لایه‌های مختلف اجتماع و نیروهای اثرگذار به بالاترین حد خود می‌رسد، هراس از حالت فردی و واکنشی خارج می‌شود و به کنشی اجتماعی و تأثیرگذار تبدیل می‌شود. بدین سان هراس وجه اجتماعی پیچیده‌ای می‌یابد که تنها با پژوهش و تأمل

در ابعاد مختلف آن، از جمله ابعاد سیاسی و فرهنگی، امکان شناخت دقیق فراهم می‌آید.

سپس بهارسادات بنی‌جمالی مقاله «کاربرد بیانی زبان و بلاغت ادبی در نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی به جهت خلق کنش دراماتیک» را ارائه کرد. بنی‌جمالی درباره ویژگی‌های زبانی و بلاغی نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی و چگونگی استفاده او از زبان به منظور خلق امر دراماتیک و میزان توفیق او گفت: بررسی ویژگی‌های زبانی و بلاغی در نوع نگارش میرزا آقا تبریزی، به‌عنوان اولین نمایش‌نامه‌نویس فارسی‌زبان، و نوع استفاده وی از زبان در جهت خلق امر دراماتیک و میزان توفیق او مسئله اصلی این پژوهش است. تبریزی با زبانی ساده و در قالب نمایش‌نامه به دنبال بیان دغدغه‌ها و دیدگاه‌های اجتماعی و سیاسی‌اش است.

او با ذکر این مهم که روش تحقیقش مبتنی بر توصیف و تحلیل‌هایی است که با توجه به بررسی نمایش‌نامه‌های تبریزی به‌دست آمده است، ادامه داد: اینکه میرزا آقا تبریزی چقدر در استفاده از این قالب نوشتاری موفق بوده است و تا چه حد به امر دراماتیک نزدیک شده، پرسشی است که نشانه‌های حاصله در نمایش‌نامه‌های او بیانگر آن‌اند. این نمایش‌نامه‌نویس با تلفیق نمایش بومی و تئاتر غربی در نمایش‌نامه‌هایش، از زبان به‌عنوان عامل ایجاد کنش در جهت پیشبرد داستان استفاده کرده است. همچنین بررسی‌های بیشتر نشان می‌دهد که زبان در نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی نقشی پررنگ در ایفای کنش دراماتیک دارد.

او در جمع‌بندی سخنانش گفت: گفت‌وگوی نمایشی در این آثار در جهت خلق کنش دراماتیک و انتقال معناست و جنبه اطلاع‌رسانی و بیان دغدغه‌های ذهنی وی را دارد و ممکن است با قوانین نوشتاری دیالوگ‌نویسی غربی هماهنگ نباشد، اما در راستای ایجاد کنش نمایشی بسیار موفق عمل کرده است.

«بررسی فردگرایی در آثار نمایش‌نامه‌نویسان دوره قاجار» (مطالعه موردی: بررسی سبک‌شناسانه نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی، فتحعلی آخوندزاده و میرزاده عشقی با رویکرد نقش‌گرا) به قلم نرجس روشن و فاطمه راستی‌یگانه، آخرین مقاله‌ای بود که در روز نخست هم‌اندیشی ارائه شد. نرجس روشن درباره ظهور و

بروز نشانه‌های سبک فردی در آثار سه نمایش‌نامه‌نویس عصر قاجار سخن گفت و آنها را با یکدیگر مقایسه کرد.

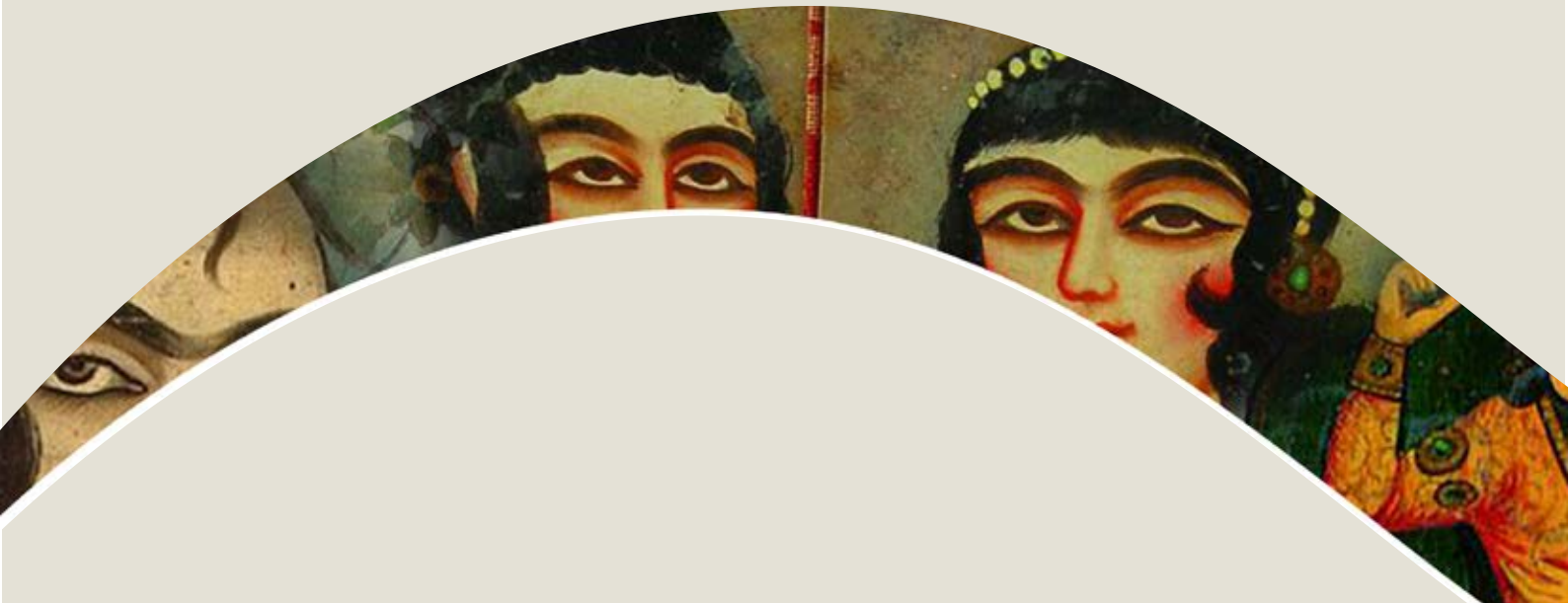
روشن مسئله اصلی پژوهش را بررسی فردگرایی در آثار نمایشی عهد قاجار عنوان کرد و گفت: مدرنیته در ایران با این عصر مقارن است و با ورود آن به ایران، جامعه و فرهنگ و هنر تحت تأثیر قرار می‌گیرند. یکی از این تأثیرها ورود تئاتر، به‌عنوان کالایی لوکس، به ایران بود که در زمانی کوتاه رشد پیدا کرد. این محصول وارداتی با نمایش سنتی ایران تفاوت‌هایی داشت. یکی از این تفاوت‌ها در وجود نمایش‌نامه بود.

او با تأکید بر اهمیت نمایش سنتی در ایران ادامه داد: در نمایش سنتی ایران، یا نمایش بی‌نمایش‌نامه به اجرا درمی‌آمد و فی‌البداهه توسط هنرمندان اجرا می‌شد (همچون سیاه‌بازی) و یا از داستان نمایشی مکتوبی استفاده می‌شد که مخاطب با آن آشنایی داشت (همچون نمایش تعزیه واقعه کربلا). اما در این عصر نمایش‌نامه‌نویسان در شهرهای مختلف ایران شروع به نمایش‌نامه‌نویسی کردند و در فاصله زمانی بسیار کوتاه آثار نمایشی بسیاری نوشته شد که نشانه‌هایی از سبک فردی در آن دیده می‌شد.

این پژوهشگر بررسی سبک فردی را مشخصه‌ای از فردگرایی مدرنیته در هنر نمایش دوره قاجار دانست و گفت: با توجه به شرایط اجتماعی و فرهنگی عهد قاجار درمی‌یابیم که فردگرایی در این دوران چگونه عیان می‌شود.

او سبک فردی نمایش‌نامه‌نویسان را در گرو بررسی مؤلفه‌ای از فردگرایی هنری نویسندگان عنوان و این‌گونه جمع‌بندی کرد: دوره قاجار، به دلیل تغییرات سیاسی و اجتماعی، موضوع پژوهش‌های فراوانی بوده و نمایش دوره قاجار از موضوعات مورد توجه علاقه‌مندان به نمایش ایرانی است و مقالات و پایان‌نامه‌های بسیاری در این باب انجام شده است؛ اما هیچ‌یک از آنها توضیحی مناسب و قانع‌کننده برای تفاوت‌های فردی نمایش‌نامه‌های این دوران و سبک فردی نمایش‌نامه‌نویسان ارائه نکردند؛ هدفی که سعی شد در این پژوهش به آن پرداخته شود.

روز دوم هم‌اندیشی «میرزا آقا تبریزی؛ پیشگام ادبیات نمایشی در ایران» به میزبانی نمادین شهر تبریز و با میزگرد «اهمیت

چون دلیل وجود مکان‌های خاص در نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی عنوان کرد، در جمع‌بندی صحبت‌هایش گفت: مکان‌های مختلفی که در آثار میرزا آقا تعریف شده‌اند، هم معنای حقیقی دارند و هم معنای تمثیلی و نمادین. مکان‌ها شکلی از استعاره و نوعی بیان نمادین و تلویحی‌اند.

غلامحسین دولت‌آبادی نیز در مقاله خود با عنوان «تأثیر متقابل زمینه‌های فکری انقلاب مشروطه و آثار نمایشی میرزا آقا تبریزی نخستین نمایش‌نامه‌نویس زبان فارسی» درباره نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی و تأثیرپذیری آنها از جهان‌نگری شکل‌گرفته در ایران پیشامشروطه، این‌گونه ارائه مطلب کرد: نمایش غربی در بحبوحه مواجهه جامعه سنتی ایران با تجدد در دوره قاجار شکل گرفت. این نمایش عمدتاً خود را در قالب ژانر کم‌مدی عرضه داشت و به‌عنوان نخستین فرم نوین ادبی و نمایشی جای خود را در فرهنگ ایرانی باز کرد. نخستین آشنایی‌ها با نمایش غربی در حین سفر دانشجویان، دیپلمات‌ها و دولت‌مردان در دوره قاجار به فرنگ اتفاق افتاد.

او در پایان سخنانش نتیجه گرفت: آثار نمایشی میرزا آقا تبریزی (نمونه مورد نظر: حکومت زمان خان) با داشتن ساختار معنایی «پایان خوش» تحت تأثیر جهان‌نگری موجود در زمینه‌های فکری انقلاب مشروطه یعنی «خوش‌بینی» در ایران شکل گرفته است.

مریم مجازی، مؤلف مقاله «وضعیت نمایش‌نامه‌نویسی آذربایجان در عصر میرزا آقا تبریزی»، در ادامه به ریشه‌های شکل‌گیری تئاتر تبریز و تأثیرهای فرهنگ قفقاز جنوبی، به‌خصوص آذربایجان، در نخستین تولیدات نمایشی ایران پرداخت و گفت: ریشه تئاتر تبریز و نیز نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی تحت تأثیر تئاتر قفقاز جنوبی و به‌خصوص آذربایجان بوده است؛ از این رو پژوهش حاضر به بررسی وضعیت تئاتر آذربایجان در دوره فعالیت ادبی وی و نیز به جایگاه و تأثیر نمایش‌نامه‌ها و دیگر آثار ادبی و هنری آذربایجان در آثار او می‌پردازد که در اواخر قرن نوزدهم و سال‌های ابتدایی قرن بیستم در روسیه تزاری و قفقاز جنوبی به اجرا درآمده‌اند.

این پژوهشگر هدف اصلی پژوهش خود را روشن کردن وضعیت تئاتر آذربایجان در دوره نگارش نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی و هم‌عصران او دانست و به بررسی تأثیرهای مضامین نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی پرداخت.

و جایگاه شهر تبریز در شکل‌گیری تئاتر ایران» و با حضور پژوهشگران و هنرمندانی از این شهر برگزار شد.

رضا همراز در این میزگرد درباره پیشینه‌شناسی پژوهش در آثار میرزا آقا تبریزی و کسانی که درباره او پژوهش کرده‌اند سخن گفت و اکبر شریعت نیز در این میزگرد درباره ویژگی‌های اجرایی نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی توضیحاتی ارائه کرد.

در ادامه این میزگرد مهدی لژییری درباره مناسبات فرهنگی میان تبریز، قفقاز و باکو و نقشی که شهر تبریز در ورود تئاتر به ایران داشته است و افرادی که نقش مهمی در آشنایی مردم با تئاتر داشته‌اند به ارائه سخنرانی پرداخت.

جلسه ارائه مقالات برگزیده روز دوم این هم‌اندیشی نیز با مدیریت محمدحسین ناصر بخت برگزار شد.

«بررسی و تحلیل «مکان» در آثار میرزا آقا تبریزی» به قلم عبدالحسین لاله و لیلا محمدپور، اولین مقاله‌ای بود که در روز دوم این هم‌اندیشی ارائه شد. عبدالحسین لاله درباره دلالت‌های صریح و ضمنی مکان و نیز مفاهیم تمثیلی و نمادین آن در نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی سخن گفت. او در مقاله‌اش عنوان کرد: با استناد به نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی که در دوره ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه قاجار نوشته شده‌اند، می‌توان وی را اولین نمایش‌نامه‌نویس ایرانی ذکر کرد. او از پیشگامان واقع‌گرایی در ادبیات معاصر ایران محسوب می‌شود.

عضو هیئت‌علمی فرهنگستان هنر شیوه تحقیق مقاله را تحلیلی-توصیفی عنوان کرد و گفت: آنچه میرزا آقا تبریزی را از دیگر نمایش‌نامه‌نویسان ایرانی متمایز می‌کند، نگاه تلخ او و تصویر فقر اجتماعی است که البته با بیانی طنزگونه ارائه می‌شود. به دیگر سخن، نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی نوعی کم‌مدی سیاه است که در شرح اوضاع زمانه خود، با بازتابی روشنگرانه از استبداد و تبعات شوم آن، به رشته تحریر درآمده است. این آثار را می‌توان از جنبه‌های مختلف بررسی کرد، اما ما در این مقاله سعی کرده‌ایم به بررسی یکی از این مفاهیم یعنی «مکان» بپردازیم و تحلیل درستی از آن ارائه کنیم.

او همچنین تأکید کرد: بررسی مسئله «مکان» در آثار این پیشگام ادبیات نمایشی، نوع نگرش اجتماعی و مصلحانه وی را نیز تا حدودی روشن خواهد ساخت.

این پژوهشگر که هدف از پژوهش خود را پاسخ به مسائلی

مجازی در جمع‌بندی سخنانش گذری به تاریخچه تئاتر قفقاز جنوبی داشت و بررسی این موضوع را که مقارن با دوره نمایش‌نامه‌نویسی میرزا آقا تبریزی است، برای شناخت بهتر میرزا آقا، به عنوان اولین درام‌نویس ایران در آذربایجان، بسیار مهم دانست.

سپس سیدآریا قریشی مقاله خود با عنوان «ویژگی‌های کمیک در دو نمایش‌نامه «حکایت اشرف‌خان، حاکم عربستان» و «طریقه حکومت زمان خان بروجردی» بر پایه نظریات ملوین هلیتزر» را ارائه کرد؛ قریشی در این مقاله جنبه‌های کمیک و طنز موجود در دو نمایش‌نامه میرزا آقا تبریزی را بر اساس الگوی ملوین هلیتزر این‌گونه شرح داد: ملوین هلیتزر یکی از نظریه‌پردازان متأخر در حوزه نگارش کمدی محسوب می‌شود. او در یکی از کتاب‌های خود با عنوان رازهای کمدی نویسی به بررسی الگوهایی می‌پردازد که در ایجاد متون کمیک مؤثر واقع می‌شوند. هلیتزر خود را محدود به فرمول خاصی نکرده است؛ به عنوان مثال، او به شش عنصر کلیدی می‌پردازد که به عقیده او باید در هر متن کمیک موجود باشند. اما در کنار آن، هفت فرمول عمومی را نیز معرفی می‌کند که خالق یک اثر طنز می‌تواند از هر کدام به تنهایی یا از چند مورد در کنار هم استفاده کند.

او ادامه داد: نظریه‌های هلیتزر می‌تواند طیف گسترده‌ای از آثار دارای قابلیت طنز را در بر بگیرد. نظریه‌های او در درجه اول برای نگارش متون کمیک طبقه‌بندی شده است. با این حال می‌توان از طبقه‌بندی او برای تحلیل و ارزیابی قابلیت‌های کمیک متون مختلف نیز استفاده کرد.

او سپس ویژگی‌های کمیک دو نمایش‌نامه میرزا آقا تبریزی به نام‌های «حکایت اشرف‌خان، حاکم عربستان» و «طریقه حکومت زمان خان بروجردی» را بر پایه نظریه‌های هلیتزر ارزیابی و این‌گونه نتیجه‌گیری کرد: دو نمایش‌نامه واکاوی شده «حکایت اشرف‌خان، حاکم عربستان» و «طریقه حکومت زمان خان بروجردی» واجد بعضی از ویژگی‌هایی‌اند که هلیتزر به عنوان جنبه‌های ضروری متون کمیک مطرح کرده است و جدا از آن، رگه‌هایی از چند فرمول عمومی معرفی شده توسط هلیتزر نیز در این آثار قابل ردیابی است؛ بنابراین امکان خوانش‌هایی نوین و هم‌خوان با یکی از الگوهای به‌روز نگارش

متون دراماتیک از این نمایش‌نامه‌ها وجود دارد. آخرین مقاله‌ای که در این هم‌اندیشی ارائه شد، «بررسی جایگاه مفهوم «فساد ساختاری و سیستماتیک» حاکم بر جامعه ایرانی در نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی» به قلم محمدحسین نظری حائل بود. نظری حائل در سخنرانی خود به مسئله فساد ساختاری در حکومت قاجار و اهمیت یافتن آن به عنوان مؤلفه‌ای ضد توسعه در نمایش‌نامه‌های میرزا آقا تبریزی پرداخت.

نظری حائل گفت: به نظر می‌رسد که میرزا آقا تبریزی، به عنوان پیشگام ادبیات نمایشی در ایران، «فساد ساختاری و سیستماتیک» حاکم بر جامعه ایرانی را مهم‌ترین مشکل جامعه و دلیلی برای عقب‌ماندگی ایران می‌داند؛ از این رو در نمایش‌نامه‌های خود فساد ساختاری موجود در طبقات حاکم و همچنین در میان مردم را به خوبی نشان داده است.

او ادامه داد: میرزا آقا تبریزی در نمایش‌نامه «حکایت اشرف‌خان، حاکم عربستان» فساد ساختاری موجود در طبقه حاکم را گوشزد می‌کند؛ به طوری که حتی طبقه حاکم نیز از فساد موجود در دستگاه حکومتی خسته شده است. در «طریقه حکومت زمان خان بروجردی» عمق چنین فساد سیستماتیک به‌گونه‌ای است که یک حاکم سالم هم به فساد کشیده می‌شود.

این پژوهشگر همچنین دو موضوع مهم عقلانیت و تفکر را در دوره این نمایش‌نامه‌نویس بررسی کرد و گفت: گویی دستگاه حکومتی آن زمان بدون فساد ساختاری نمی‌توانست جامعه را اداره کند. میرزا آقا تبریزی با نقدی درست به سراغ مردم جامعه ایران می‌رود تا نشان دهد فساد ساختاری در دستگاه حکومت چگونه می‌تواند «عقلانیت» و «تفکر» را از مردم دور کند.

نظری حائل در نتیجه‌گیری خود از مطلب گفت: میرزا آقا تبریزی با ریشه‌یابی مهم‌ترین مشکل جامعه سعی در نشان دادن نفوذ فساد در تمام شئون مملکت دارد. البته او دلیل این فساد ساختاری را فساد در دستگاه حکومت می‌داند و همین امر باعث شده است که فساد به میان مردم هم سرایت کند.

به گفته سرپرست معاونت پژوهشی پژوهشکده هنر، مجموعه مقالات برگزیده این هم‌اندیشی ابتدای سال ۱۴۰۰ منتشر خواهد شد و در دسترس علاقه‌مندان قرار خواهد گرفت.